

Προσεγγίζοντας την ένδυση στο γύρισμα του 21ου αιώνα: Υλικός πολιτισμός, σώμα και θεωρίες δράσης

Η σύντομη αυτή επισκόπηση στοχεύει στην παρουσίαση των κυριότερων τάσεων που διαφαίνονται στην κοινωνική έρευνα της ένδυσης τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Η κεντρική ιδέα που τις χαρακτηρίζει είναι η μετάβαση του ενδιαφέροντος αφενός προς τη σχέση ενδύματος και σώματος και αφετέρου προς τη δραστική ικανότητα που έχει το ένδυμα στη διαμόρφωση των υποκειμένων και των κοινωνικών σχέσεων.

Οι σημειωτικές μελέτες¹, οι οποίες κυριάρχησαν στην κοινωνική έρευνα της ένδυσης μέχρι τη δεκαετία του 1980, βασίζονται στην υπόθεση ότι η υλική φύση των ενδυμάτων λειτουργεί ανεξάρτητα από τις έννοιες που τους αποδίδουμε. Ο υλικός κόσμος μπορεί να αντανakλά τις κοινωνικές σχέσεις και τις πολιτισμικές κατηγορίες, δεν μετέχει όμως στον καθορισμό τους. Ήδη, όμως, από τη δεκαετία του 1980 το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημόνων αρχίζει να στρέφεται προς τους τρόπους που το σώμα και η ύλη μετέχει ενεργά στην κοινωνική και πολιτισμική συγκρότηση των υποκειμένων. Ο υλικός κόσμος δεν αποτελεί απλά καθρέφτη του κοινωνικού, αλλά συμβάλλει στη διαμόρφωσή του. Η ικανότητα των αντικειμένων να προκαλούν συγκίνηση και συναισθήματα, να δρουν στην καθημερινότητα φέρνοντας κοινωνικά αποτελέσματα, αλλά και οι πληροφορίες που παρέχει το σώμα που αισθάνεται, μετατόπισε τον προβληματισμό από το τι σημαίνουν (ή δηλώνουν) τα υλικά αντικείμενα στο τι κάνουν.

Η μετάβαση αυτή συνδέεται με σημαντικές θεωρητικές στροφές στο πεδίο μελέτης γενικότερα του υλικού πολιτισμού, οι οποίες διατυπώνονται μέσα από το έργο κοινωνιολόγων και κοινωνικών ανθρωπολόγων, όπως οι Daniel Miller, Alfred Gell, Bruno Latour και άλλοι. Το 1987 ο Βρετανός ανθρωπολόγος Daniel Miller, εστιάζοντας στη διαδικασία διάδρασης ανθρώπων και αντικειμένων (την οποία ονομάζει «αντικειμενοποίηση»), τεκμηριώνει θεωρητικά τη βασική θέση ότι, φτιάχνοντας αντικείμενα, οι άνθρωποι φτιάχνουν τον εαυτό τους. Μέσα από την επαφή τους με τον υλικό κόσμο, οι άνθρωποι μετατρέπουν τις ιδέες σε ύλη, και την ύλη σε ιδέες. Βασισμένος στην εθνογραφική έρευνα που έκανε στο Τρινιντάντ, υποστηρίζει ότι η διαδεδομένη μανία να ασχολούνται οι κάτοικοί του με τα ρούχα και το στιλ δεν θα πρέπει να ερμηνεύεται ως πράξη μαιτιοδοξίας, αλλά ως αυθεντική δημιουργική ενασχόληση με την ύλη που τους βοηθά να εκφράσουν τον εαυτό τους και ταυτόχρονα να τον διαμορφώσουν.

1. Με τον όρο «σημειωτικές» δηλώνονται εδώ οι μελέτες που βασίστηκαν στη σημειολογική θεωρία του Saussure, όπως η κλασική μελέτη του Barthes (1967).

30 | Μια δεκαετία αργότερα, στο πλαίσιο μιας προσπάθειας να διατυπώσει μια νέα θεωρία για την τέχνη, ο Βρετανός ανθρωπολόγος Alfred Gell (1998) μιλά περί δραστικής ικανότητας (agency) των αντικειμένων, η οποία απορρέει από την πρόθεση του ανθρώπου να χρησιμοποιήσει ένα αντικείμενο για να επενεργήσει σε άλλους ανθρώπους. Ως εκ τούτου, ο Gell μιλά για τα αντικείμενα ως δευτερογενείς δράστες. Η χρησιμότητα της θεωρίας του για τη μελέτη της ένδυσης μας οδηγεί σε μια άλλη αντιμετώπιση του ενδύματος από αυτή της συμβολικής επικοινωνίας. Μας οδηγεί στην ιδέα ότι τα ενδύματα συχνά χρησιμοποιούνται για να επιφέρουν κοινωνικά αποτελέσματα, να προσελκύσουν, να ασκήσουν εξουσία, να πείσουν, να δημιουργήσουν συναισθήματα ή να διαμαρτυρηθούν προς όφελος των κατόχων τους. Ένα ντύσιμο σε σκούρα χρώματα, π.χ., μιας δασκάλας που στοχεύει στο να πειθαρχήσει τους μαθητές της, ή ένα σιδερωμένο κουστούμι στον χώρο εργασίας, που επιδιώκει να πείσει για τον επαγγελματισμό του κατόχου του και για την ικανότητά του να τα έχει όλα υπό έλεγχο, καθιστούν τα ενδύματα μέσα διοχέτευσης της ανθρώπινης δράσης. Το ένδυμα γίνεται ενδείκτης² της πρόθεσης του δημιουργού αλλά και του χρήστη, ή ακόμα και του πελάτη στον οποίον το απευθύνει ο δημιουργός, την πρόθεση του οποίου επιδιώκει να υλοποιήσει.

Παράλληλα με τις ανθρωπολογικές θεωρίες, η μελέτη του υλικού κόσμου βρίσκεται επίσης στο επίκεντρο εκπροσώπων των Σπουδών της Επιστήμης και της Τεχνολογίας, όπως ο Bruno Latour και οι συνεργάτες του, οι οποίοι αποτελούν την ομάδα της ANT (Actor Network Theory). Η ANT εντοπίζει την ιδιότητα του δράστη τόσο σε υποκείμενα όσο και αντικείμενα, χωρίς να τα διαχωρίζει σε πρωτογενείς και δευτερογενείς δράστες, αναδεικνύοντας δίκτυα δράσης τα οποία συλλογικά παράγουν αποτελέσματα. Με βάση αυτή την προσέγγιση, το ένδυμα μπορεί να μελετηθεί ως μέρος ενός σύνθετου και δυναμικού δικτύου σχέσεων. Για παράδειγμα, για να κατανοήσουμε τη δράση μιας μπότας στον τρόπο που επιτρέπει σε έναν άνθρωπο να απολαύσει ένα φυσικό τοπίο, δεν αρκεί να επικεντρωθούμε μόνο στη σχέση ανθρώπου και υποδήματος. Πέρα από την υλική κατασκευή της μπότας (που αφενός επιτρέπει την πρόσβαση σε δύσβατες περιοχές, αφετέρου, όμως, μπορεί να προκαλεί πόνο αν δεν εφαρμόζει καλά), καλούμαστε να λάβουμε υπόψη τις πολιτισμικές κατασκευές για το τι συνιστά «φύση» και «φυσικό τοπίο», την παρουσία άλλων ανθρώπων που ενδεχομένως να παρεμβαίνουν θετικά ή αρνητικά σε αυτή την εμπειρία, τις φυσικές συνθήκες (βροχή, αέρας) που επιτρέπουν ένα τέτοιο εγχείρημα, κ.ο.κ. (Michael 2000). Η «δράση» του υποδήματος δεν μπορεί να μελετηθεί ανεξάρτητα από όλο αυτό το δίκτυο σχέσεων μεταξύ ανθρώπων, πραγμάτων και ιδεών.

Σημαντική συμβολή στη μελέτη της διάδρασης ανθρώπων και αντικειμένων είναι επίσης η θεωρία των «προσφερόμενων δυνατοτήτων» (affordances), που βασίζεται στο έργο του ψυχολόγου James Gibson (1979). Ο Gibson εστιάζει στις υλικές δυνατότητες των αντικειμένων, οι οποίες ενεργοποιούνται μόνο μέσω της ανθρώπινης διάδρασης. Η θεώρηση αυτή ανοίγει τον δρόμο σε όλες τις πιθανές χρήσεις και ερμηνείες που μπορεί ένας άνθρωπος να βρει σ'

2. Ο Gell δανείζεται τον όρο «ενδείκτης» από τον Peirce και τον χρησιμοποιεί ως το μέσο με το οποίο ασκείται η κοινωνική δράση.

ένα ρούχο ή ύφασμα με βάση τις υλικές δυνατότητες που αυτό προσφέρει. Για παράδειγμα, οι χρήσεις που έχει ένα μαντήλι δεν μπορούν να θεωρούνται εξαρχής δεδομένες. Ανάλογα με το χρώμα, το σχήμα, την υφή, την ελαστικότητα ή τη διαφάνειά του, μια γυναίκα μπορεί να ανακαλύψει ποικίλες χρήσεις, όπως προστασία από τον ήλιο ή τα ενοχλητικά βλέμματα, να το μετατρέψει σε αποθηκευτικό χώρο, να διαχειριστεί τη σεξουαλικότητά της, κ.ο.κ.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κατανόηση της σχέσης ανθρώπου και ενδύματος παρουσιάζει η λεγόμενη «πραξολογική» θεώρηση του υλικού πολιτισμού που διατυπώνει ο Γάλλος ανθρωπολόγος Jean-Pierre Warnier (2001). Εστιάζοντας στους τρόπους που ο πολιτισμός εγγράφεται στο σώμα μέσα από την καθημερινή πρακτική και τη μαθητεία, ο Warnier υποστηρίζει ότι όταν ένα σώμα κινείται για να επιτελέσει οποιαδήποτε πράξη έρχεται σε επαφή με έναν υλικό κόσμο, ο οποίος μέσα από αυτή τη διάδραση το διαμορφώνει. Έτσι, προκύπτει μια δυναμική σύνθεση ανθρώπων και υλικού κόσμου, όπου τα όρια μεταξύ τους παύουν να είναι διακριτά. Η θεώρησή του ανοίγει νέους δρόμους στη μελέτη της ένδυσης, καθώς στρέφει την προσοχή στη δραστηκή ικανότητα που έχουν τα ενδύματα να διαμορφώνουν τα ενσώματα υποκείμενα μέσα από επαναλαμβανόμενες κιναισθητικές πρακτικές. Οι άνθρωποι αναπτύσσουν σωματικές τεχνικές φορώντας συγκεκριμένα ρούχα, η υλικότητα των οποίων θέτει περιορισμούς στην κίνηση του σώματος, ενώ ταυτόχρονα το ενισχύει. Για παράδειγμα, οι ψηλοτάκουνες γόβες μπορεί αρχικά να δυσκολεύουν το περπάτημα και την ισορροπία μιας γυναίκας, όταν όμως εκείνη αναπτύσσει σωματικές τεχνικές τέτοιες που να περπατά άνετα με αυτές, τότε τις μετατρέπει σε εργαλεία που επεκτείνουν τις σωματικές της δυνατότητες, της δίνουν αυτοπεποίθηση και της επιτρέπουν να «διαμορφωθεί» στο υποκείμενο που επιθυμεί (Petridou 2014). Όταν τα ρούχα μας χρησιμοποιούνται καθημερινά επί χρόνια, τότε γίνονται μέρος της ενσώματης ύπαρξής μας.

Μέσα από τη σύντομη αυτή αναφορά σε θεωρίες που αναπτύσσονται τα τελευταία χρόνια στον χώρο του υλικού πολιτισμού, γίνεται πλέον αδιανόητο να μιλάμε για τα ενδύματα ως παθητικά αντικείμενα, να τα προσεγγίζουμε ανεξάρτητα από τους ανθρώπους που τα δημιουργούν ή/και τα χρησιμοποιούν, ανεξάρτητα από τις επιθυμίες και τα κίνητρα που τους υποκινούν, και ανεξάρτητα από τα σώματα που τα φορούν και τους τρόπους που αυτά κινούνται.

Βιβλιογραφία

- Barthes, R. (1967), *Système de la mode*, Paris, Editions du Seuil.
- Gell, A. (1998), *Art and Agency. An Anthropological Theory*, Oxford, Clarendon Press.
- Gibson, J. J. (1979), *The Ecological Approach to Visual Perception*, Boston, Houghton Mifflin.
- Latour, B. (2000 [1991]), *Ουδέποτε υπήρξαμε μοντέρνοι*, Αθήνα, Σύνταγμα.
- Michael, M. (2000), *Reconnecting Culture, Technology and Nature*, London, Routledge.
- Miller, D. (2010), «Why Clothing Is Not Superficial», στο (του ιδίου), *Stuff*, Cambridge, Polity Press:12-41.
- Petridou, E. (2014), «Dancing in High Heels: A Material Culture Approach to Argentine Tango», στο T. Bampilis και P. ter Keurs (επιμ.), *Social Matter(s). Anthropological Approaches to*

32| *Materiality*, Berlin, LIT Verlag.
Warnier, J.P. (2001), «A Praxeological Approach to Subjectivation in a Material World»,
Journal of Material Culture, 6 (1): 5-24.

Έλια Πετρίδου
Επικ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
epetridou@sa.aegean.gr